

מנבכי הפולקלור

מאת ג. קרסל

העם ויצירתו". חקר הפולקלור בדור אחרון הראנו, שלא פחתו מהספרות היפה הטובה יפה הוא הפולקלור לפתוח צוהר ואשנב לנכחי התהומות והנפש של עם ופרט. במחקריו הראה ש. דוגמאות לאין ספור לכך וכן פירסם לא מעט מאמרים עיוניים תיאורטיים כבעיות הפולקלור ומחקרו. עריכתו בשנים האחרונות את האכסניה "ידע"עם" (עם אחרים) העלתה לא כמעט את רמתו של כתב-עת זה. פטירתו, והוא עוד כעיצום פעלו המחקרי-מדעי, היא ללא כל ספק אבידה רבה וגדולה כחחום, שלא רבים הם העוסקים בו.

ולא רק בין עממים שונים ומרוחקים רווחים מוטיבים וסיפורים דומים או בוואריאציות אלא גם בין בני עמנו המפורזים ומרוחקים ביותר. כך מראה יואב אלשטיין על סיפור עממי בנירסאות יהודי המזרח ובגירסת חסידים, שמתוך ניתוח מדויק ניתן להבחין ברקע התרבותי השוני וגם השווה של עדות שונות שדומה ואין כמעט קשר ביניהן. אף מתקרה של יהדות ירושן על מוטיב ההתחפשות במקאמה העברית בספרד הוא חתך השוואת יש למוטיב אחד על גלגוליו המרובים והשונים, כפי שהוא מצוי במקאמות העבריות. לכאורה "טריק" אמנותי-ספרותי כסוג זה. אולם למעשה מסתרים מאחוריו עולם ומלואו, ובעיקר מהווה "טריק" זה אמצעי לדבריי-בבורת חברתית, שסוגו הרגיל בקורת זו היא פחות אפקטיבית. השוואה הצמיחה בין היחיד גם אגדות, שלא קשה להבחין ברקען. כזו היא האגדה על תשעים ושלוש הכנות, תלמידות סמיניון אגודת ישראל "ביית יעקב", שאיכדו את עצמן לרדת כשנמסרו לקלון לירי חילם גרמנים. יצחק גנוז מראה במחקר מזהיר כיצד ינקה אגדה זו ממקורות הפורעניות בישראל ומימי גזירות עת בנות ישראל טרפו נפשן בכפן ובלבד לא להתמסר לצוררים. ענין זה, המוכח בעובדות היסטוריות וכיחוד מימי גזירות ת"ח, אף היה נושא ללא מעט סיפורים אמנותיים. מאכן אך כפסע למספר צ"ג, שאף כאן יש לו לנתון זה סימוכים, לפי התיעוד השופע המובא על ידי גנוז. אכן זוהי אגדה, אלא שיש לה "מסורת" עתיקה יומין ממגילות פורעניות שעברו על עמנו כמשך הדורות.

לעולם אחר מעבר אותו החוקר המובהק יהודה רצהבי, המפרסם שירים על משיח שקר בחימן כמאה הקודמת. משיחי שקר היו תופעה די שכיחה בחימן ועדות לכך "אגרת חימן" הנודעת של הרמב"ם, בה יצא נגד תופעה זו. משיח-שקר זה שוכר כחיל, כבר זכה לספרות לא מעטה. רצהבי מסכם ענין זה החכמות ומרומם השירים עליו שנפוצו ברכים וכרגיל מסומל משיח זה כמעשי גבורה מזה ובציפיית לגאולה של יהודי חימן מזה. השירים הם בעברית וכאן ניתן התרגום העברי ואפייני בית אחד: "שבתך הנותן לו כל החכמות ומרומם מעלתו על כל האומות, למראו: תפרת כל דאגה. המאמין בו יאה שריו בטובה, החולק עליו יתייסר כמכאובים".

כמרכז חקר הפולקלור היהודי כאן ניצב ארכיון הסיפור העממי, שהוקם בחיפה בימוחו של דב נוי. כאן נאספו אלפי סיפורים ולא מעטים בהם אלה שהם כעלי מוטיב אחד, בצירוף נוסחים שונים ואחרים, עם כל השפע שבאסופה זו מתגלים מדי פעם בפעם נוסחים חדשים כעין זו שמפרסמה גליה פולונסקי לסיפור אחד, תוך ניתוח השוואתי של כל הנוסחאות. מוטיב אחר, שדומה שאין לו ריע למידת פירומו בעולם היהודי, הוא גלגול נשמות. אולם גם גלגול זה כמוטיב עבר גלגולים מרובים. המנוחחים במחקר של מישאל מסורי כספי. לפנינו ספיספ של מקורות בענין זה החל בימים הקדומים ביותר עד לימינו — לדיכוי של אנסקי (בתרגומו של ביאליק). לפנינו "סיוור" על פני קהילות ישראל

ידע"עם. כמה לפולקלור היהודי. העורך הראשון: ד"ר יוסף טוב לוינסקי ז"ל. העורכים: יצחק גנוז, חיים שוורצבוים ז"ל. כרך כ"ב, מס' 51-52, תשמ"ד 1984. 196 עמ'.

זבולון קורט. סיפוריים מפי יהודי אפגניסתן. ערך והקדים מבוא והוסיף הערות: חיים שוורצבוים. ירושלים-תל-אביב, דביר, תשמ"ג/1983. 207 עמ'.

פנינו חוברת חדשה של "ידע"עם", האכסניה לפולקלור היהודי, שנועדה להיות מוקדשת לשנתו השבעים של אחד מגדולי חוקרי הפולקלור בימינו חיים שוורצבוים (הלהן: ש.) והפכה לחוברת זכרון, שבימי הכנת החוברת הלך ש. לעולמו והוא בן שבעים ושתיים. לפנינו איפוא גם מצבת זכרון לחוקר בעל שיעור קומה לא-שכיח וגם מסכת מחקרים בפולקלור, אם כפרטים ואם ככללים. כאמת אמרו, שגם אם חקר פולקלור ו"אמרי אנשי" הוא חדש לגבי שאר תחומי המחקר, הרי כבר רו"ל העריכו את חכמת העם ופסקו: "פוק חזו מאי עמא דבר" (צא וראה מה אומר העם). ואכן ספרות רו"ל שופעת עד לגודש אמרות-עם, אגדות שהתהלכו בעם וכיו"ב. ולא היה כמות ש. שסימל דרכו של מחקר זה, בשחילת חוטים המובילים מספרותנו הקדומה עד לימינו, לרבות קווי-קשר ומגע עם העולם הסובב והעולם כאן במשמע: ממש כל קצווי תכל.

בן ווארשה היה, שעם עלייתו לארץ ב-1937 הביא עמו את חלמודו היהודי והכללי לרבות ידיעה, שלא היחה שכיחה ביותר, בספרות ערב. שירת לסיוריון כנוטר, צנוור וספן כממשלת המנדט ולאחר מכן בארכיון צה"ל. תוך כך העמיד חלמודו בסחרי הספריות השונות ובעיקר כחחום הפולקלור. בקיאותו בכל מכמני ספריות המקורות והמחקר היחה לאין שיעור. פירסם מחקרי-יסוד כעברית, אנגלית וגרמנית. שמו יצא לתהילה בעולם כסייד מובהק ובן-בית ככל חדרי הפולקלור היהודי והכללי וכבר מעתה ייאמר, שקשה לייחד פולקלור לעם מסויים, שכן נעים ונדים המוטיבים מעם לעם ופושטים ולובשים מחלצות-ייחוד של עם ועם. כמובן שפה ושם מצויים כמה תחומים מיוחדים לכל עם, שאי אפשר "לטלטלם" ממקום למקום. כראש החוברת באים דברי-הערכה מאת הבן, משה, עמנואל בן-גריון, דוד ורדיובין, חיים שריר ומשה פיאמנטה. חחום את מדור ההערות כיכליגורפיה של חיבוריו כמאה לשונות (210 ערכים), אף מצויים דברי-הערכה עליו באנגלית מאת ד"ר יעקב מייטליס, שנוסחם היידי נחפרסם לפני כן ב"גאלדענע קייט" ותורגם לעברית בידי כותב הטורים האלה ב"ידע"עם" מס' 45-46 (תשל"ט).

את עבודותיו קיים ש. בתנאי-קיום לא קלים, כפקיד ויפה אמר על כך ע. בן-גריון: "הוא היה תלמיד-חכם, שקיים תורתו מתוך עניות. לא עשה תורתו קדרום לחפר בו. הוא היה מאלה שהתורה כחרה בהם לעשותם קדרום לה. כלי-חפץ". אתה מעיין בדברי הערכה אלה וברשימת כתביו ולפניך פאנוראמה מקפת של תורת הפולקלור על סוגיה המגוונים והמרובים לאין שיעור וקץ. ברם עיקרו של ש. היה חקר קווי המגע בין ספרות ישראל וערב וכאן היה מראשי המדברים בדורנו. תרבות האסלאם, הפולקלור הערבי, הספרות הערבית הקלאסית שימשו לו מקור לא-איכוב לפתרון גלגולי מוטיבים. ואכן אמר פעם בפחה אחד מספריו: "חחום זה של חקר סיפוריים — של עדות הישראל ושל הערבים, שירי" עם, פתגמים, חיות ומשלים — יש בו כדי להכיר לנו הרבה תופעות מעניינות כחיי עמנו וכחיי שכינו הערבים גם יחד. גם האמונה העממית והתרבות החמרית שייכות לחחום הפולקלור ושופכות אור רב על נשמת

כמורה ומעבר עד שעגן המוטיב בספרות ובמחזאות — מיצחק ארטור עד לאנסקי. וכך לפנינו גם סיפור מצרי-יהודי מאת א. שניצל וא. קרן, בצירוף ניתוח מהותו ומגעיו עם מגעיו המרוכבים מעולמות רבים. אף הלחשים נגד עינא בישא, היא "עין הרע" וזכים כאן למחקר מפורט שלמה אשכנזי. בו הוא מתאר את הפרדים מ"עין הרע" מזה והאמצעים נגדם, כביכול. מזה. כרגיל אצל תלמידי-חכם זה הוא מתאר כבקיות ותורה את הענין החל בחקופת התלמוד ובמשך הדורות וכן הוא מוסיף את התנגדות חכמי ישראל נגד לחשים וקמיעות.

לכאורה מה נדוש יותר בחקר ישראל ויישובה במשך הדורות מאשר כקרי הקדושים והאתרים הקדושים? אולם ש.ו. כהנא, "שהחמחה" גם כיצירת מקומות קדושים, חוקר את סיפורי העליות לאתרים אלה במשך הדורות, שבהם מקופלים פרקים פרקים אם של פולקלור יהודי ואם של ארחות ומנהגים בעליות אלה. אף אינם מיוחדים אתרים אלה לארץ-ישראל בלבד, שכן מצויים כאלה כבבל ועוד. אולם הסיפורים על מקומות אלה בארץ-ישראל כאו לעודד את הישוב העברי, שהיה בדרך כלל מיעוט מדוכא בארץ, כמוטיבים רבים ושונים. תיאורי-הווי מצויים במחקרה של מיכל אמדור: "ארחות חיייהם של יהודי עדן", המלווים את החיים היומיומיים שם החל בלידה. אף כאן אנו שומעים על "חרופות" נגד "עין רעה". עוד באים שלושה מחקרים על פתגמים, אם על הפתגם היהודי בכלל מאת אברהם קרן ואם על הפתגמים של יהודי עיראק ומקבילותיהם העבריות מאת שמעון חייט והערות לספרו של שמעון איינהורן: "משלי עם ביידיש" מאח גרשון קיציס. המדור "אישים" מוקדש לעקיבא בן-עזרא, במלאח לו שמונים וחמש שנה. זהו חוקר צנוע המפרסם במשך עשרות כשנים ספרים ומחקרים על אישים ועל חזומי פולקלור רבים. אוסיף איפוא גם ברכתי האישית ליידידי זה ואאחל לו אריכות ימים ושנים. חוהם את החוברת מדור בקורת ספרים, ובו מחרוזת ספרים בכל סוגי הפולקלור, שנחפרסמו כעברית ובשאר לשונות.

ממחקרים על פולקלור נעבור לספר, שהוא גוף הפולקלור בטהרות: "סיפורי-עם מפי יהודי אפגניסטן, שנאספו מפי זבולון קורט (למען דעת: "קורט" הוא כאן שם משפחה ואין לו כל קשר לקורט היהודי) המהבר יליד אפגניסטן. אולם בארץ נמצא הוא למעלה מיובל שנים. כל אותן השנים לא פסק לתהות על מורשת יהודי אפגניסטן, כפישהחבטאא כין היחר כסיפורי-עם השגורים כפי בני העדה. זה לו ספרו השני בנושא זה, שספרו הראשון יצא לפני עשר שנים. ולפי שאנו עוסקין כתאריכים "עגולים" נברך את ידינו זבולון, בהגיעו השנה לשחור השבעים, בהמשך פעלו המכוון לימים רבים וטובים. שלא לספרו הקודם וזה ספר זה למבוא והערות מחכימות ומאירוח-עיניים של

לסיפר העם. ושוב, קשה להפריז בערך הערותיו של שורצבוים. כל סיפור מלווה בהערות בהן אנו מוצאים מקורות למוטיבים אלה מכל רחבי ספרות ישראל והעמים לרבות ספרות המחקר כדורות האחרונים בכמה וכמה לשונות. מכאן אנו למדים על "גלגולי" המוטיבים ועל הנופך אותו מוטיפים המספרים, כמקרה דנן, יהודי אפגניסטן. ואכן, ספר זה על ההערות והמבוא של שורצבוים מוסיף תרומה נכבדה לחקר הפולקלור של יהודי אפגניסטן, שכתחום זה כבר נחפרסמו בזמן האחרון כמה וכמה ספרים חשובים.

הפולקלור, שתחילה היה מוקצה מחמת מיאוס אצל גדולים שבגדולים, כפי שמספר על כך דוד דוידוביץ במחקרו: "אישים והשקפתם על חקר הפולקלור היהודי", שבחוברת הנוכרת של "ירע עם", וזה עתה לפריחה ושגשוג, שכן לא יתואר ידע סגולי של עמנו על כל צדדיו, הגלויים והכמוסים, ללא חקר מעמיק בכנכי הפולקלור.

■